

حقّ النَّاسِ

(اسلام و حقوق بشر)

محسن كديور

کدیور، محسن، ۱۳۳۸، حق الناس (اسلام و حقوق بشر)، محسن کدیور، تهران کویر، ۱۳۸۷.

ISBN: 964-8161-82-8

۴۴۰ ص.: جدول.

فیا. ص.ع. لاتینی شده:

Mohsen Kadivar. Haghghonnass (the right of mankind) islam and human rights

کتابنامه: ص. ۴۰۵-۴۱۰.

نمایه.

۲۹۷/۴۸۳۴

۷ ح ۴ / ۱ / ۲۳۰ / ۲۳۰

۱۰۵۷۸۳۲

کتابخانه ملی ایران

www.ketaboo.ir

حقوق الناس (اسلام و حقوق بشر)

□ محسن کدیور

● طراح جلد: حمیدرضا رحمانی ● حروفنگار و صفحه‌آرا: انتشارات کوییر، نسرين قدرتی

● لیتوگرافی و چاپ: غزال ● صحافی: کیمیا ● شمارگان: ۱۵۰۰ ● چاپ اول: ۱۳۸۷

● شابک ۸-۸۲-۸۱۶۱-۹۶۲-۸ ISBN 964-8161-82-8

نشانی: تهران کریم خان زند، ابتدای قائم مقام فراهانی، کوی یکم، شماره ۲۶، سیختمان کوییر

● ص.پ.: ۶۴۹۴-۱۵۸۷۵ ● تلفن: ۸۸۳۰۱۹۹۲ ● فاکس: ۸۸۸۳۲۲۱۷ ● قیمت: ۶۵۰۰ تومان

○ کلیه حقوق برای ناشر محفوظ است.

فهرست

۷مقدمه
	بخش اول: مبادی بحث اسلام و حقوق بشر
۱۵ از اسلام تاریخی به اسلام معنوی
۳۵ اصول سازگاری اسلام و مدرنیته
۴۷ درآمدی بر بحث «عمومی و خصوصی» در فرهنگ اسلامی
	بخش دوم: اسلام و حقوق بشر
۷۱ امام سجاد(ع) و حقوق مردم
۸۵ حقوق بشر و روشنفکری دینی
۱۴۹ پرسش و پاسخ حقوق بشر و روشنفکری دینی
۱۶۷ حقوق بشر، لائیسته و دین
	بخش سوم: آزادی‌های عقیدتی، دینی و سیاسی
۱۸۱ آزادی عقیده و مذهب در اسلام و اسناد حقوق بشر
۲۱۷ حقوق مخالف سیاسی در جامعه دینی
۲۴۳ حقوق شرعی مخالف سیاسی و احکام فقهی بفی، محاربه و افساد
	بخش چهارم: حقوق زنان
۲۸۷ روشنفکری دینی و حقوق زنان
۳۱۵ حقوق زنان در آخرت
	بخش پنجم: دیگر مباحث حقوق بشر
۳۴۱ مسأله برده‌داری در اسلام معاصر
۳۷۹ حقوق غیرمسلمانان در اسلام معاصر
۳۸۷ تأمین اجتماعی در تعالیم اسلامی
۴۰۳ فهرست‌ها و نمایه‌ها

مقدمه

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ، الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ
و صَلَّى اللَّهُ عَلَى خَيْرِ خَلْقِهِ وَ خَاتَمِ رُسُلِهِ مُحَمَّدٍ وَ آلِهِ.

۱. حقوق بشر یکی از مهمترین مباحث مطرح در ایران معاصر است. اگرچه ایران «منشور ملل متحد»، «اعلامیه جهانی حقوق بشر»، «ميثاق بين المللی حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی» و «ميثاق بين المللی حقوق مدنی و سیاسی» را (به ترتیب در سالهای ۱۳۲۴، ۱۳۲۷، ۱۳۵۴ و ۱۳۵۴) رسماً پذیرفته است و بخش های مهمی از این اسناد بین المللی در قوانین اساسی ایران از جمله فصل سوم قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران گنجانیده شده است؛ اما نظام حقوق بشر چه در نظر و چه در عمل در جامعه ما با مشکل مواجه است. اما به لحاظ نظری، بسیاری از اصول بنیادین آن (از قبیل تساوی حقوقی همه انسان ها فارغ از جنس و دین و تعلقات سیاسی) نادرست و معارض آموزه های الهی پنداشته می شود. اما به لحاظ عملی، بسیاری از مواد اعلامیه و میثاقین و اصول مرتبط در قانون اساسی به شکل نهادینه نقض می شود.

در جامعه ای که به نام دین در آن حکومت می شود، و همه امور رسماً از منظر دین (ولو قرائتی خاص از آن) تبیین و تفسیر می شوند؛ طبیعی است که بحث «نسبت اسلام و حقوق بشر» یا «تعیین تکلیف حقوق بشر از منظر اسلام» بحثی ضروری و در عین حال چالش برانگیز باشد. موضوع این کتاب همین بحث دشوار است.

۲. نزدیک نیم قرن است کتب متعددی درباره «اسلام و حقوق بشر» در ایران منتشر شده‌است. مضمون اغلب این کتب در دو نکته ذیل قابل تخلیص است:

اول، حقوق بشر حرف تازه‌ای نیست. مضامین آن از دیرباز در متون دینی ما به‌وفور یافت می‌شود. آن‌گاه شواهد متعددی از کتاب و سنت بر این مدعا ارائه شده‌است. اصولاً آموزه‌های الهی دینی ما را از امثال اعلامیه جهانی حقوق بشر بی‌نیاز می‌کند، هرچند مسلمانان از توجه به این آموزه‌ها غفلت کرده‌اند.

دوم، حقوق بشر در اسلام بسیار غنی‌تر و گسترده‌تر از اعلامیه جهانی حقوق بشر است. شارع مقدس حقوق واقعی آدمیان را به‌طور کامل در احکام دینی لحاظ کرده‌است، در حالی که در اعلامیه یادشده تنها برخی از حقوق انسان‌ها آن هم به‌طور ناقص و بر مبنای غیرالهی ذکر شده‌است. ضمناً در اسلام علاوه بر حقوق انسان‌ها، حقوق خداوند، حقوق حیوانات و نباتات و جمادات نیز رعایت شده است.

۳. این کتاب ضمن احترام به دیدگاه فوق (که از آن به اسلام تاریخی یا اسلام سنتی یاد می‌شود) از منظری دیگر به «مسئله نسبت اسلام و حقوق بشر» نگرسته‌است. این منظر را در نکات ذیل می‌توان تخلیص کرد:

یک، حقوق بشر یکی از بزرگترین دستاوردهای جدید بشر در قرون اخیر است، و به این معنی، عمق و گستره دغدغه انسان دیروز نبوده‌است.

دو، اگرچه در ادیان الهی به‌ویژه اسلام موارد قابل توجهی از آنچه امروز حقوق بشر خوانده می‌شود، صریحاً یا ضمناً مورد توجه و عنایت واقع شده‌است، اما در قرائت سنتی از ادیان یا در دین تاریخی به‌ویژه در بخش شریعت و فقه، موارد تعارض با نظام حقوق بشر، اساسی و غیرقابل اغماض است.

سه، اسلام در اسلام تاریخی یا قرائت سنتی آن خلاصه نمی‌شود. اسلام معنوی یا غایت‌گرا که روایتی نواندیشانه یا روشنفکرانه از اسلام است، با نظام حقوق بشر سازگار است.

۴. «حق‌الناس» تحلیل انتقادی قرائت سنتی یا روایت تاریخی از اسلام در نسبت با حقوق بشر از یک‌سو، و کوششی متواضعانه برای ارائه طریق و یافتن راه‌حل مشکل نسبت اسلام و حقوق بشر از منظر قرائت معنوی یا روایت غایت‌گرایانه از اسلام از سوی دیگر است. پیام نهایی کتاب گزاره ذیل است:

ایمان به خدا، باور آخرت و پیروی از تعالیم پیامبر اسلام(ص)، در ذات خود هیچ تعارضی با رویکرد انسانی حقوق بشر ندارد. می‌توان از صمیم دل مسلمان بود و واقعا از اندیشه حقوق بشر دفاع کرد.

۵. چارچوب پژوهشی این کتاب مبتنی بر نکات ذیل است:
 آ، اگرچه اندیشه حقوق بشر امری عادلانه، اخلاقی و عقلانی است؛ اما همچون هر اندیشه دیگر بشری خطاپذیر، قابل نقد و ارزیابی است.
 ب، اگرچه نظام حقوق بشر توسط انسان غربی تدوین شده است، اما جغرافیا ندارد و دستاورد تجربه بشری و رهاورد خرد جمعی آدمیان است.
 ج، برداشت‌های دینی روایتی انسانی از تعالیم الهی است، و به اعتبار انسانیش قابل نقد و ارزیابی است. اختلاف آراء علمای دین و تفاوت مکاتب مختلف مذهبی و انتقادات متقابل آن‌ها بر همین منوال است. لذا اگرچه مسلمانی تسلیم محض حق متعال بودن است، اما هیچ برداشت انسانی از حقیقت و حیاتی مافوق نقد نیست.

۶. در جامعه‌ای که به دلایل متعددی با افراط و تفریط خو کرده؛ و برداشتی قشری، تنگ نظرانه و خشن از آئین پیامبر رحمت(ص) سودای وکالت نام‌الاختیار از دین خدا را در سر می‌پروراند، و با این سودای خام بندگان خدا را از دین او می‌رماند؛ و از سوی دیگر رویکردی عکس‌العملی از هر آنچه بوی دین و ایمان می‌دهد می‌گریزد، و بر این باور است که دردهای این جامعه نسخه شفابخشی جز تجدد و تقلیل رو به حذف نقش دین در حوزه عمومی ندارد؛ دیندارانه و مؤمنانه اما نوگرایانه از حقوق بشر دفاع کردن را نه مکلف سستی بر می‌تابد، نه شهروند لائیک. این قلم ضمن احترام به هردو جریان بر این باور است که اندیشه سوم که منتقد دو جریان پیش‌گفته سستی رسمی و لائیک است، نیز حق حیات دارد و یک سینه سخن برای گفتن، و البته گوش‌ی هم برای شنیدن. اینجانب صمیمانه از هر نقد علمی استقبال می‌کند و قابل انتقاد بودن را مزیت می‌داند نه منقصت. امیدوارم نعمت انتقاد علمی بر این کتاب نیز همانند کتب قبلی ادامه داشته باشد، و به برکت این انتقادات، اندیشه انتقادی در این مرز و بوم رشد بیشتری بیابد.

۷. «حق‌الناس» در جامعه ما واژه‌ای مانوس است. هر مسلمانی، بلکه هر ایرانی با عباراتی از این قبیل آشنا است: «حق‌الناس بر حق‌الله مقدم است.» یا «بدون ادای حق‌الناس رضایت خداوند به دست نمی‌آید.» یا «توبه آنکه حق‌الناس بر گردن دارد مقبول نمی‌افتد.» یا «اولین شرط مروت و تدین رعایت حق‌الناس است.»

«حق‌الناس» مرکب از دو واژه قرآنی «حق» و «ناس» است و معنایی جز حق مردم ندارد. فقیهان حقوق ذیل را از جمله حق‌الناس شمرده‌اند: حق شفعه، حق خیار، حق قصاص، حق حضانت مادر، حق ولایت پدر، حق مالکیت، حق قسم در ازدواج و... اما بی‌شک حقوق مردم منحصر در مصادیق درپرز «حق» نیست. حتی

«حق» محدود به مجعولات شرعی هم نیست. حقوق انسان اموری عقلانی و ماقبل دینی هستند. حتی اگر این حقوق توسط دین هم به رسمیت شناخته نمی‌شد باز معتبر بود. آن‌چه در لسان دین به عنوان «حق‌النَّاس» به رسمیت شناخته شده ارشاد به حکم عقل است نه تأسیسی در مقابل عقل. از منظر فقه مصطلح تقسیم مجعولات شرعی به حق و حکم صحیح نیست، چرا که هر دو حکم شرعی است. به زبان دقیق‌تر حقوق به‌کار رفته در شریعت با تکلیف فرقی ندارد.

به هر حال این قلم «حق‌النَّاس» را به معنای مصطلح فقهی به‌کار نبرده است. معنای لغوی و عرفی را اراده کرده: حق انسان. اسم جنسی که معادل جمع است، و حاصلش حقوق بشر.

عنوان «حق‌النَّاس» را برای این کتاب برگزیدم - بکارگیری واژه سستی در معنای مدرن - تا بگویم این سنت استعداد قرائت مدرن دارد. حق‌النَّاس همان حقوق بشر است بی کم و کاست.

۸ «حق‌النَّاس» مجموعه چهارده مقاله در زمینه اسلام و حقوق بشر است. مقالات در پنج بخش موضوعی تنظیم شده‌اند. بخش اول به «مبانی بحث اسلام و حقوق بشر» اختصاص دارد. سه مقاله «از اسلام تاریخی به اسلام معنوی»، «اصول سازگاری اسلام و مدرنیته» و «پیش‌درآمدی بر بحث عمومی و خصوصی در فرهنگ اسلامی» زمینه‌گستر بحث اصلی است. در مقاله نخست مشخصات قرائتی از اسلام که در این کتاب مورد نظر است در مقایسه با قرائت سستی ارائه می‌شود. در مقاله دوم نسبت اسلام و مدرنیته به مثابه مجموعه‌ای که حقوق بشر جزئی از آن است مورد تحقیق قرار می‌گیرد. مطالعه اجمالی حوزه عمومی و خصوصی از امور مرتبط با حقوق بشر در مقاله سوم صورت می‌گیرد.

موضوع بخش دوم «اسلام و حقوق بشر» است. نخستین مقاله این بخش «امام سجاد(ع) و حقوق مردم» تحقیقی درباره رساله حقوق امام سجاد و معنی و مقصود از حق در متون دینی است. مصاحبه مکتوب «حقوق بشر و روشنفکری دینی» دومین نوشتار این بخش و طولانی‌ترین مطلب کتاب حاوی تأملی در باب نسبت اسلام سستی با اعلامیه جهانی حقوق بشر و میثاق‌های وابسته و راه‌حلی برای سازگاری اسلام و اندیشه حقوق بشر است. «پرسش و پاسخ‌های حقوق بشر و روشنفکری دینی» پاسخ کتبی به پرسش‌های دانشجویان ایرانی خارج از کشور درباره مکتوب پیشین است. آخرین مقاله این بخش «حقوق بشر، لائیسیت و دین» بررسی اجمالی نسبت حقوق بشر را با دو اندیشه رقیب معاصر یعنی اندیشه دینی و اندیشه لائیک به عهده دارد.

در بخش سوم «آزادی‌های عقیدتی، دینی و سیاسی» مورد مطالعه واقع شده‌است. «آزادی عقیده و مذهب در اسلام و اسناد حقوق بشر» نخستین مقاله این بخش است که از جمله مجازات ارتداد را مورد بحث و بررسی قرار می‌دهد. «حقوق مخالف سیاسی در جامعه دینی» با مطالعه موردی نهضت عاشورا و تمسک به سیره علوی آزادی‌های سیاسی را به عنوان لوازم لاینفک حضور اسلام در عرصه عمومی اثبات می‌کند. این مقاله ضمیمه‌ای فقهی دارد که ظرائف فنی احکام بنی و محاربه به شیوه سلف صالح و فقه سنتی مورد استنباط اجتهادی واقع شده‌است.

بخش چهارم مختص «حقوق زنان» است. در نخستین مقاله این بخش «روشنفکری دینی و حقوق زنان» محورهای چالش اسلام سنتی با اندیشه حقوق بشر در حوزه زنان را مورد تحلیل انتقادی قرار داده، با تأکید بر آموزه‌های قرآنی راه‌حلی ارائه می‌کند. «حقوق زنان در آخرت» (مطالعه قرآنی کلامی)، تأملی دیگر در بخشی از تعالیم دینی از زاویه حقوق بشر است.

آخرین بخش کتاب به «دیگر مباحث حقوق بشر» پرداخته شده‌است. «معضل برده داری در اسلام معاصر» نخستین مقاله این بخش است. در مقاله دوم «حقوق غیرمسلمانان در اسلام معاصر» مورد بحث قرار گرفته‌است. و بالاخره «تأمین اجتماعی از منظر تعالیم اسلامی» آخرین مقاله کتاب را تشکیل می‌دهد.

۹. مقالات این مجموعه در فاصله سالهای ۷۷ تا ۸۵ نوشته شده و قبلاً جداگانه در ایران منتشر شده‌اند. مشخصات چاپ منفرد هر مقاله در ذیل همان مقاله ذکر شده‌است. از این چهارده مقاله، شش مقاله آن در همایش‌های بین‌المللی قرائت شده‌است (سه همایش خارجی و سه همایش داخلی). سه مقاله دیگر آن ویراسته سه سخنرانی در جمع دانشجویان و دانشگاهیان است. دو نوشتار آن نیز مصاحبه مکتوب می‌باشد. با توجه به اینکه این مقالات در طول نه سال و در موقعیتهای مختلف نوشته شده‌اند یک دست و در یک سطح نیستند. اما همگی یک هدف و یک موضوع را دنبال می‌کنند و درد مشترکی را حکایت می‌نمایند. تک‌تک این مکتوبات از سر درد نوشته شده‌اند. شاید دردمندان نوشتن از گلخانه ای و مصنوعی نوشتن در قلوب مشتاق بیشتر کارگر افتد. اگر این مقالات کمکی در حل مشکل بکند زهی سعادت. با این همه اگر فرصت یار بود بی‌شک این مجموعه غنی‌تر و بی‌نقص‌تر عرضه می‌شد.

۱۰. این چهارده مقاله همه مقالات این قلم دربارہ حقوق بشر نیست. دوازده مقاله منتشره در کتاب «دغدغه‌های حکومت دینی» (نشر نی، تهران، ۱۳۷۹) کاملاً به مباحث حقوق بشر مربوط است. مقاله «حق و تکلیف در دین» مرتبط با مقالات

بخش اول، و مقالات «حقوق سیاسی مردم در اسلام» «حق تعیین سرنوشت»، «مبانی آزادی‌های سیاسی در اسلام»، «عاشورا و آزادی»، «آزادی در حکومت دینی»، «مبانی معرفت شناختی آزادی در حکومت دینی»، «آزادی‌های فرهنگی در اسلام»، «مرزهای آزادی از منظر دین»، «مقدمه‌ای بر نسبت دین و اندیشه تساهل و تسامح»، «کتاب، نظارت و دین» و «بررسی فقهی حقوقی جرم سیاسی و مطبوعاتی» نیز مرتبط با مقالات بخش سوم درباره آزادی‌های عقیدتی، دینی و سیاسی هستند. در واقع چهارده مقاله این کتاب جلد دوم دوازده مقاله پیش گفته‌است.

از میان کارهای منتشرشده نیز حجم قابل توجهی به اسلام و حقوق بشر اختصاص دارد. از جمله «اسلام و حقوق کودکان»، «اسلام و حقوق کیفری»، «حقوق زنان در قرآن» و از همه مهمتر «اسلام و فلسفه حقوق». عزم آن داشتم که همه کارهای مربوط به حقوق بشر را در یک مجلد عرضه کنم. تأخیر در انتشار این کتاب نیز به همین دلیل بود. اما متأسفانه فرصت ویرایش چهار کار اخیر نصیب نشد. اگر توفیق یار باشد مطالب مذکور دو جلد بعدی این کتاب را تشکیل خواهد داد، ان شاء الله.

این کتاب ناچیز را به محضر بزرگترین استادم تقدیم می‌کنم که بیش از یک دهه از محضرش فقه اهل بیت (ع) آموختم، و شاکله فقهیم را به او مدیونم، آن عالم ربانی که بیش از تدریس شریعت و فقهت، معلم بزرگ مروّت، اخلاص، حریت، حق‌طلبی و استقامت برحق بود: به صاحب «رساله حقوق». برگ سیزی است تحفه درویش. عزّتش مستدام و عمرش دراز باد.

محسن کدیور

تهران، سالروز رحلت رسول اکرم (ص)

۱۳۸۵/۱۲/۲۷